*Pauline Lunsingh Scheurleer
met medewerking van Johanna Leijfeldt*

GOUDEN PRACHT UIT INDONESIE

Vier musea in Nederland tonen hun Indonesisch goud

Door een gelukkig toeval zijn er gedurende het komende half jaar vier musea in Nederland waar een flink aantal gouden voorwerpen uit de hindoe-boeddhistische periode van Indonesië (750-1500) te zien zijn. Sommige presentaties zijn tijdelijk, andere langdurig. Onder de titel 'Goud uit Java' toont het Gemeentemuseum in Den Haag zijn bijzonder interessante collectie gouden voorwerpen van 21 april tot en met 4 november van dit jaar. Voor velen zal dit een verrassing zijn. De stukken bevinden zich meestal in depot, maar worden voor deze gelegenheid te voorschijn gehaald en vergezeld van een publicatie.¹ In het Wereldmuseum in Rotterdam wordt op de tentoonstelling 'Magie van de Vrouw' van 5 april tot 9 september, een keur aan Indonesische weefsels uit de eigen voortreffelijke collectie en andere binnen- en buitenlandse collecties getoond, aangevuld met gouden sieraden. Hieronder bevindt zich een aantal fraaie stukken uit de hindoe-boeddhistische periode uit een Nederlandse privé-collectie. Ook bij deze tentoonstelling verschijnt een catalogus.² De Indonesië-zaal van Museum Volkenkunde in Leiden gaat na een langdurige verbouwing eind juni weer open en komt te voorschijn met een nieuwe opstelling van de grote en rijke collectie. Hierin nemen gouden voorwerpen uit de hindoe-boeddhistische periode, samen met die uit de 19^e en 20^e eeuw, een ruime plaats in. Veel daarvan was niet eerder te zien. Deze opstelling blijft de komende jaren staan. Tenslotte is er het Tropenmuseum in Amsterdam waar op de afdeling Zuidoost-Azië al tijden een vitrine staat die gevuld is met gouden voorwerpen, die stilletjes liggen te wachten om bekeken te worden. Ook hieronder bevinden zich een aantal topstukken.

Siermotieven als leidraad

Om onze lezers in het onderwerp in te voeren, volgt hier een toelichting op enkele stukken die het komende half jaar te bekijken zijn, voorafgegaan door korte inleidende opmerkingen over gouden voorwerpen uit de Indonesische hindoe-boeddhistische periode in het algemeen.

De hindoe-boeddhistische periode bloeide van de 8^e tot de 15^e eeuw. Omstreeks 930 verplaatste het machtscentrum zich van Midden- naar Oost-Java. Vandaar dat de eerste periode de Midden-Javaanse wordt genoemd en de laatste de Oost-Javaanse periode. Hieraan voorafgaand kenden de Javanen zeker ook gouden sieraden. De overgebleven exemplaren uit deze protohistorische of pre-Klassieke periode (200-750) komen deels uit graven waarin ze aan de overledenen werden meegegeven. Waarschijnlijk werden ze nog gebruikt in de hindoe-boeddhistische periode want ze zijn samen met voorwerpen uit deze periode gevonden. Deze gouden sieraden werden echter

Afb. 2
 Oorhanger versierd met een
 vierpuntige ster, h. 1,1 cm.,
 tweede helft 14^e eeuw,
 Volkenkundig Museum
 Nusantara, inv.nr. S 550-1.
 Foto Volkenkundig Museum
 Nusantara, Delft

niet uitsluitend op Java gebruikt. Maar omdat de meeste resten in de duurzame materialen steen en metaal op Java zijn gevonden, bepalen we ons tot dit eiland. Behalve sieraden werden ook andere soorten voorwerpen in goud gemaakt: onderdelen en versiering van wapens en andere staatsievoorwerpen voor vorsten en goden, zoals parasols; kommen en schalen gebruikt bij de verering van goden en in vorstelijke huishoudens; gouden plaatjes uitgesneden in verschillende vormen zoals olifant, paard, slang, schildpad, die in een stenen doos met meestal negen vakken onder het hoofdbeeld en op andere plekken in tempelgebouwen werden aangebracht; rinkelbellen, godenbeeldjes en munten.³ Het dragen van sieraden was niet voorbehouden aan vrouwen zoals bij ons in het Westen, maar was ook onderdeel van het uiterlijk van mannen. Daartoe behoorden met goud versierde wapens. De gouden sieraden werden alleen door leden van de adellijke en vorstelijke families gedragen. Omdat in het hindoeïsme en boeddhisme de doden werden verbrand, zijn er uit deze periode geen grafgraven, maar zijn de gouden (en andere metalen) voorwerpen in geïmporteerde potten of bronzen dozen met deksel in de grond begraven. Ze zijn altijd bij toeval gevonden, Javaanse landarbeiders bij het bewerken van de grond stuitte er op. Ook bij het graven voor de aanleg van wegen, spoorwegen en bruggen gebeurde dit. Wanneer deze begravingen precies werden uitgevoerd is onbekend; wel is duidelijk dat het waarschijnlijk enkele eeuwen geleden is gebeurd, dat de voorwerpen in onbruik waren geraakt en nogal willekeurig bij elkaar waren opgeborgen.⁴ Tussen complete voorwerpen waren ook onderdelen en fragmenten van sieraden en gebruiksvoorwerpen opgeno-

Afb. 3
 Paar oorschijven
 versierd met vierpuntige
 sterren, d. 6,2 cm.,
 tweede helft 14e eeuw,
 particuliere collectie.
 Foto Centre for the
 Documentation of
 Ancient Indonesian Art,
 Amsterdam

men; hindoeïstische en boeddhistische godenbeeldjes en voorwerpen van uiteenlopende datering zaten soms bij elkaar in één vondst. Voor al deze gouden voorwerpen geldt dat het moeilijk is om er meer over te weten te komen, omdat de voorwerpen zelf geen enkele aanwijzing geven. Geen merken, namen of jaartallen komen er op voor. Desalniettemin is het soms mogelijk een voorwerp van de oorspronkelijke culturele context te voorzien. Hier geven we enkele voorbeelden hoe dat gaat. Daartoe maken we een tocht langs kunstvoorwerpen uit de hindoe-boeddhistische periode in Nederlandse en andere collecties, met siermotieven als gids.

Gemeentemuseum in Den Haag

Als eerste voorbeeld nemen we het gouden sieraad bestaande uit een vierpuntige ster op een gouddraad in het Gemeentemuseum Den Haag (afb. 1).⁵ Dit heeft een draad met twee uiteinden waarvan er een is afgebroken en het andere in een spiraal eindigt. Voordat we ons door dit siermotief laten leiden, onderzoeken we eerst wat de functie geweest kan zijn. Spelden zijn vrij zeldzaam in de hindoe-boeddhistische periode. In het Metropolitan Museum of Art in New York bevindt zich echter een paar van dit soort sieraden met vierpuntige ster.⁶ Ook daar is het ene uiteinde van de vrij dikke draad afgebroken en eindigt het andere in een krul. Nu weten we dat deze spelden in paren voorkwamen en dus symmetrisch op een mensenlichaam werden aangebracht.

Afb. 4 (pag. 7)
 Fragment van het beeld
 van Sudhanakumara
 van candi Jago, 268-
 1280, Nationaal
 Museum, Jakarta,
 inv.nr. 247a/3640.
 Foto Instituut Kern,
 Universiteitsbibliotheek
 Leiden OD-3C

In het Volkenkundig Museum Nusantara in Delft wordt een sieraad bewaard dat ook met een vierpuntige ster is versierd (afb. 2). Dit is een oorhanger in de vorm van een boogje met aan de voorkant de versiering van de ster. Het werd in het gat in de oorlel gehangen zo dat het siermotief naar voren gericht was. Aangezien dit duidelijk een oorhanger is en geen speld, zal de Haagse speld waarschijnlijk voor een ander lichaamsdeel bedoeld zijn geweest. Een ander soort sieraad, in de vorm van een opstaand blad met een goud-draad ter bevestiging, is er een voor boven het oor, waarbij de draad om het oor gedraaid werd, zoals bij twee paren in de 10^e-eeuwse Wonoboyo-schat.⁷ De gouddraad achter op de sierspeld (afb. 1) is echter te dik en dus ongeschikt om rond de oorschelp te draaien. De functie van deze sierspelden blijft dus onzeker.

Nu gaan we aan de hand van het siermotief onderzoeken wat het ons verder over het sieraad kan vertellen. De punten van de vierpuntige ster bestaan uit een plantaardig element. Ze worden van elkaar gescheiden door twee haaks op elkaar staande lijnen. Het kruispunt is het hart. Dit siermotief komt vaker voor, maar dan met een ronde holte of een bol als hart, bijvoorbeeld als centraal motief op een gouden, opengewerkte oorschijf (afb. 3).⁸ Op dat sieraad is de ster bovendien nog omgeven door een vierbladige bloem, een cirkel en weer een vierpuntige ster, maar nu gevormd door alleen een lijn. Samen met de omtrekcirkel van de schijf vormen ze concentrische figuren met een en hetzelfde hart. Een zelfde vierpuntige ster getekend door een lijn binnen de omtrekcirkel van een oorschijf is te vinden op twee beelden van boeddhistische godheden in het Nationaal Museum van Indonesië in Jakarta. Het zijn Tara en Sudhanakumara (afb. 4), en ze behoren bij het grote stenen beeld van de bodhisattwa Amoghapasa Lokeswara van de Oost-Javaanse tempel candi Jago dat nog bij de tempel staat opgesteld.⁹ Deze beelden dateren uit 1268 of 1280.¹⁰ Voordat we de speld in het Gemeentemuseum nu ook aan deze periode toeschrijven, moeten we de verschillende sterren nader bestuderen. De twee sterren uitgebeeld in lijnen, blijken een essentieel verschil te tonen: die op de gouden oorschijf (afb. 3) vertoont in het midden van alle vier zijden een lus en die op de oorschijf van het candi Jago-beeld niet. Lussen en meanders zijn typisch voor de Majapahit-periode (1292-1530), zoals in de twee bovenste wielen van het topstuk in het Tropenmuseum (afb. 10) en veel andere beelden en voorwerpen.¹¹ Hieruit volgt dat de gouden oorschijf waarschijnlijk een eeuw later is gemaakt dan de candi Jago-beelden. De afgebeelde oorschijven op die twee beelden bevestigen dat dit type gouden schijf inderdaad een oorsieraad is dat precies passend in het gat in de oorlel werd gedragen. Het toont ook aan dat het bekend was in de 13^e eeuw. Maar het blijkt nog eerder al bekend geweest te zijn, want een dergelijke schijf, maar dan versierd met een kruis binnen de omtrekcirkel, is te zien op het prachtige, vaak gepubliceerde zilveren beeld van Manjusri uit de late Midden-Javaanse periode in het Nationaal Museum in Jakarta.¹² De oorschijf van Sudhanakumara is dus niet te gebruiken voor de datering van de Haagse speld. We moeten verder naar het motief van de plantaardige, vierpuntige ster zoeken. Deze vormt bijvoorbeeld de versiering van het ronde gat in het midden van een bronzen cirkelvormig topstuk voor een staf.¹³ Andere siermotieven op dit topstuk zijn een rondlopende meander en rechthoekige elementen, beide typisch voor de Majapahit-periode. De plantaardige vierpuntige ster is ook aangebracht op de bovenkant van de deksel van een rond, geribd, bronzen doosje in het Tropenmuseum (afb. 5). Hier is het hart van de plantaardige vierpuntige ster een vierbladige bloempje, terwijl de ster

Afb. 5
Doosje versierd met een
vierpuntige ster, brons,
br. 7,3 cm., Oost-Java,
tweede helft 14^e eeuw,
Tropenmuseum
Amsterdam, inv.nr.
1289-39. Foto Koninklijk
Instituut voor de
Tropen, Amsterdam

zelf het hart vormt van een bloem van vier bladeren met accolade-vormige rand. Een zelfde bloem met accolade-vormige rand is aangebracht op een gouden oorschijf (afb. 6)¹⁴ van het zelfde type als die met de ster van lijnen met lussen (afb. 3). Op dit sieraad zijn binnen elk bloemblad steeds een paar schaapjes hoogfijn uitgebeeld, terwijl ze met hun achterste naar elkaar toe staan en de koppen naar elkaar toe gedraaid houden. Op de andere kant van deze gouden oorschijf is een rand van waterleliebladeren aangebracht die precies het zelfde is als die op de hierboven al besproken oorschijf (afb. 3). Deze sierrand komt ook voor op de tempel van candi Panataran met het jaartal 1369.¹⁵ Beide paren gouden oorschijven (afb. 3 en 6)¹⁶ kunnen zo aan een zelfde periode toegeschreven worden, de tweede helft van de 14^e eeuw. Het bronzen doosje (afb. 5) zal niet veel later dan de oorschijven gemaakt zijn. Een rond, zilveren doosje met verticale incisies in plaats van ribben, waarvan de deksel is versierd met een bloem met vijf bladeren met accolade-rand¹⁷ lijkt nog iets later gemaakt te zijn.

Dit was een wat uitvoerige beschrijving van een gouden sieraad op de tentoonstelling in het Gemeentemuseum. En passant hebben we de gouden opengewerkte oorschijven met vierpuntige sterren besproken, die op de tentoonstelling in het Wereldmuseum zijn te zien (afb. 3).

Afb. 6
Gouden oorschijf
versierd met schaapjes
in bloembladeren,
d. 5,4 cm., tweede helft
14^e eeuw, Victoria &
Albert Museum, inv.nr.
IS.13-2003. Bequest of
Mrs Margaretha E.M.
Seth in memory of
Conrad E.A. Prillwitz,
Naturalist. Foto Victoria
& Albert Museum,
Londen

Wereldmuseum Rotterdam

De 'Magie van de Vrouw' is een uitgebreide en ruim opgezette tentoonstelling op de tweede en derde verdieping van het museum. Uit verschillende delen van de Indonesische archipel zijn prachtige weefsels en sieraden te bewonderen. De doeken zijn opgehangen langs de wand. Ze zijn volledig uitgevouwen op een harde achtergrond gespannen en goed verlicht, waardoor ze mooi tot hun recht komen. In het midden staan vitrines met gouden en zilveren sieraden. Op oude foto's uit het begin van de 20^e eeuw, die langs de muren hangen, is te zien hoe deze werden gedragen.

In een korte film aan het begin van de tentoonstelling wordt uitgelegd hoe het weven van een doek de schepping van het leven symboliseert. Repeterende patronen beelden de opeenvolging van generaties uit. Doeken en sieraden zijn vaak versierd met motieven die vruchtbaarheid symboliseren en die bescherming bieden tegen kwade invloeden. Om de kosmische orde te handhaven moeten tegenstellingen tussen mannelijk en vrouwelijk, zichtbaar en onzichtbaar, boven- en onderwereld in evenwicht worden gehouden. Op de doeken worden deze tegenstellingen uitgebeeld met motieven als vogels en hagedissen. Weefsels en sieraden spelen eveneens een grote rol in de belangrijke fasen van het leven: geboorte, initiatie, huwelijk en dood.

Op de tentoonstelling zijn behalve doeken en sieraden die veelal uit de 20^e eeuw afkomstig zijn, op de derde verdieping ook een drietal vitrines waarin gouden voorwerpen uit de hindoe-boeddhistische periode liggen. Zo zijn er diverse soorten oorsieraden te zien. Een daarvan is de opengewerkte oorschijf die hierboven al uitvoerig is besproken (afb. 3). Daarnaast zijn er vier paar boogvormige oorsieraden die door een groot gat in de uitgerekte oorlel werden gedragen. Dit is een oorhanger van een veelvoorkomend type uit de Majapahit-periode in de vorm van een boogje met verdikte en versierde uiteinden. De grootste verdikking, de voorkant, was versierd met afschrikwekkende, gelukbrengende en andere motieven. Het werd in het gat in de oorlel gehangen zo dat het siermotief naar voren gericht was.¹⁸ Een paar daarvan is aan de voorkant versierd met een *kala*-kop die zijn tong ver uitsteekt. Een ander paar heeft als siermotief een olifantachtige dierenkop. Verder zijn er verschillende kettingen, een hoornschelp, een armband, een schaamplaat met een zittend figuurtje en een beeldje in de vorm van een hemelnimf.

Van de hindoe-boeddhistische sieraden die worden tentoongesteld zijn vingerringen het ruimst vertegenwoordigd. Het zijn er totaal twintig, in diverse soorten. Er zijn zegelringen en ringen met gestileerde varianten van het teken Sri, de godin van voorspoed en vruchtbaarheid. Andere zijn met een steen gezet in klauwtjes of in een zetkastje met opstaande punten. Zowel de ringen met als zonder steen zijn vaak geschouderd en hebben een scheen met regelmatige insnoeringen. Dit type komt veel voor in de Midden-Javaanse periode (750-930).

Museum Volkenkunde in Leiden

De vernieuwde Indonesië-zaal bevindt zich op de begane grond van het museum en is de eerste zaal aan de rechterkant. De Indonesië-collectie van Museum Volkenkunde is voor het merendeel bijeengebracht tijdens de koloniale periode, de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw, en is verworven op wetenschappelijke reizen, tijdens militaire expedities, als archeologische vondsten en van individuele verzamelaars. Tot deze laatste groep behoren onder andere bestuursambtenaren die door Dr. Conradus Leemans werden gestimuleerd om voor het museum te verzamelen. Leemans was sinds 1835 directeur van het Rijksmuseum van Oudheden en van 1859 tot 1880 tevens waarnemend directeur van het 's Rijks Ethnografisch Museum, het huidige Museum Volkenkunde.¹⁹

Vanaf eind juni is een deel van deze collectie van Indonesische voorwerpen, die zo'n lange verzamelgeschiedenis heeft, weer voor het publiek te zien. De opvallendste veranderingen in de nieuwe vaste opstelling zullen hieronder worden besproken.

Bij binnenkomst in de zaal staan daar allereerst de wereldberoemde Singosari-beelden, afkomstig van de Oost-Javaanse tempel gelegen bij het dorp Singosari, gebouwd omstreeks 1290.²⁰ Deze beelden worden gerekend tot het hoogtepunt van de Indonesische beeldhouwkunst. De topstukken staan nu ruimer opgesteld. Helemaal vooraan ligt Shiwa's rijdier, de stier. Vervolgens kan de bezoeker tussen de twee deurwachters door lopen, alsof hij de tempelkamer betreedt. Zoals bij alle Shiwaïtische tempels in het oude Java zijn dit de verfijnde Nandishwara aan de linkerkant (voor de bezoeker) en de grove Mahakala aan de rechterkant, die de ingang flankeren. Even verderop staan links achteraan het beeld van de godin Durga-die-de-

Afb. 7
 Beeldje van Ratih, de
 godin van de Liefde,
 h. 6,5 cm., Oost-
 Javaanse periode
 (13^e-15^e eeuw), Museum
 Volkenkunde, inv.nr.
 2196-1. Foto Museum
 Volkenkunde, Leiden

buffeldemon-doodt, en rechts achteraan de olifantkoppige god Ganesha. Deze beelden stonden allemaal oorspronkelijk aan dezelfde Singosari-torentempel. Alleen het beeld van de eerbiedwaardige leraar Agastya ontbreekt. Dat beeld staat nog steeds in zijn eigen nis aan de zuidzijde van de Singosari-tempel op Java. In Leiden, in dezelfde museumruimte staat een ander groot stenen beeld afkomstig van hetzelfde Singosari-tempelterrein te pronken. Het is Bhairawa, een demonische gedaante van Shiwa. Nieuw in de opstelling is een vitrine geheel gewijd aan een deel van de poppen-collectie van Koningin Wilhelmina, die speciaal voor haar in Nederlands-Indië werden gemaakt. Zij schonk ze op haar beurt in 1894 weer aan het museum. De poppen geven een goed beeld van de kleding zoals die werd gedragen door verschillende etnische groepen en verschillende lagen van de bevolking rond 1900. Zo zijn er (bruids)paren te zien uit onder andere Java, Sulawesi, Kalimantan en verschillende regio's van Sumatra. Deze manier om door middel van een man en vrouw in traditionele kleding een bepaalde provincie of streek uit te beelden, wordt vandaag de dag nog vaak gehanteerd in Indonesië. Door de vele verschillende streekdrachten bij elkaar te tonen, wordt de eenheid in verscheidenheid van het reusachtige eilandennrijk Indonesië onder de aandacht gebracht.

Een laatste opvallende verandering is dat er veel aandacht is voor gouden voorwerpen uit verschillende delen van de Indonesische archipel. De bezoeker kan nu tussen twee vitrines lopen en aan zijn linker- en rechterzijde de gouden pracht bewonderen. Deze gouden voorwerpen zijn ingedeeld in vier categorieën, te weten krissen, vorstelijke voorwerpen, sieraden en godenbeeldjes.

De vorstelijke voorwerpen bestaan uit offerschalen, wijwatervaten en sirihsbenodigdheden. Behalve een oudheidkundig kommetje dat in de grond gevonden is (afb. 9), zijn ze buitgemaakt tijdens de militaire expedities die hebben plaatsgevonden op Lombok (1894) en op Bali (1906 en 1908).

Van de getoonde sieraden is de collectie van Th. J. Veltman ruim vertegenwoordigd. Deze legerkapitein en bestuursambtenaar bouwde gedurende de twintig jaar dat hij in Aceh werkzaam was, een collectie op van prachtige weefsels en schitterende gouden sieraden uit deze regio. De invloed van de islam op deze voorwerpen is duidelijk te zien.

Daarnaast is er veel goud te zien uit het hindoe-boeddhistische verleden. Veel van deze voorwerpen zijn al in de 19^e eeuw verworven. Alle oudheidkundige vondsten die op Java werden gedaan moesten namelijk worden gemeld aan de plaatselijke autoriteiten, waarna ze begeleid door een rapport naar Batavia werden gestuurd. Tijdens de maandelijkse bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap werden ze besproken en – wanneer de voorwerpen van oudheidkundig belang beschouwd werden – opgenomen in de collectie van het museum van het Bataviaasch Genootschap, nu het Nationaal Museum in Jakarta. Indien er sprake was van dubletten werden ze bestemd voor het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden, aangezien door toedoen van de directeur Leemans een budget was gereserveerd voor de aankoop van Javaanse oudheden.²¹ Bekende vondsten op Java van grote aantallen gouden en zilveren hindoe-boeddhistische voorwerpen zijn die van de dorpen Muteran (1881), Puger Wetan (1874) en Combre (1904). Ze bestaan voornamelijk uit sieraden, godenbeeldjes en vaatwerk en zijn indertijd verdeeld tussen het Bataviaasch Genootschap en het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden. Evenals de Singosari-beelden zijn ze in 1903 uit

Afb. 8
 Acht elementen van een
 ketting, begin 10^e eeuw,
 Museum Volkenkunde,
 inv.nr. 1403-2608. Foto
 Museum Volkenkunde,
 Leiden

Afb. 9
Kom op voet, h. 7,2 cm.,
d. 9,3 cm., Midden-
Javaanse periode
(750-930), Museum
Volkenkunde, inv.nr.
1403-3021. Foto
Museum Volkenkunde,
Leiden

het Rijksmuseum voor Oudheden overgebracht naar Museum Volkenkunde. Op drie oudheidkundige voorwerpen uit de vernieuwde vaste opstelling zal hieronder nader worden ingegaan.

Een bijzonder type godenbeeldje is een plaatje waarin een figuur van een staande, vier-armige godin is gedreven (afb. 7). Schuin boven haar hoofd is een inscriptie aangebracht. Die is gelezen door professor J.G. de Casparis als *bhatari ratih*,²² dat is 'de godin Ratih'. Ratih is de echtgenote van Kama, de god van de erotische liefde. Samen vertegenwoordigen zij het ideale liefdespaar. Ze worden nooit uitgebeeld.²³ Maar in Oud-Javaanse hofdichten (*kavya*) komen ze wél voor. Een prinselijk paar wordt op hun bruiloft geïdentificeerd met Kama en Rati; hij een groot minnaar en zij hemels mooi. Tijdens een van de laatste ceremonieën van de bruiloft zit het prinselijk paar in vol ornaat uitgedost als het goddelijk paar Kama en Ratih.²⁴

De manier waarop de godin is voorgesteld: bloot, met alleen een hoofdsieraad en bovenarmbanden, het bovenste paar handen over de neus gehouden, en de voeten naar buiten, is elders in het oude Java onbekend. Vergelijkbare beelden uit de Majapahit-periode dragen altijd een heupkleed en hebben de meeste lichaamsdelen versierd. De handen van de bovenste armen houden meestal een voorwerp vast.²⁵ Het onderste paar handen maakt samen een gebaar. Dat is ook bij onze godin het geval, ook al houdt ze haar handen niet op elkaar, maar boven elkaar. De linkerhand houdt ze met de palm omhoog voor haar kruis en de rechterhand in een vuist met de duim omhoog voor haar middel. Dit is een bekend gebaar dat *linggamudra* wordt genoemd.²⁶ Omdat de samengestelde gebaren van de onderste paren handen van dit soort godenbeelden steeds te maken hebben met meditatie, is het mogelijk dat het bedekken van de neusgaten verband houdt met ademhalingsvoorschriften bij het beoefenen van *ascese*.²⁷

De meest voorkomende techniek om een godheid in metalen beelden voor te stellen is in de verloren wasvorm-techniek.²⁸ De techniek om de godengestalte uit een plaat te drijven, zoals Ratih, komt minder vaak voor, maar is wel bekend op Java en elders in Zuid- en Zuidoost-Azië. De meeste Javaanse beelden dateren uit de Midden-Javaanse periode.²⁹ Maar dit beeld niet. Het zou misschien uit de Singosari-periode (13^e eeuw) kunnen dateren, als het niet van die spinnepootachtige armen had, die eerder naar de latere Majapahit-periode wijzen.

Het beeldje werd in 1930 door de heer O.L.E. de Raadt in Oegstgeest aan het museum geschonken. Hoe hij er aankwam, is onbekend, maar door een toeval kon achterhaald worden waar en wanneer het gevonden is. De onderwijzer Anne Tjibbes van der Meulen (1862-1934) werd een hartstochtelijk verzamelaar van allerlei soorten kunstvoorwerpen die hem in ontroering brachten tijdens zijn verblijf op Java (1895-1916). Hij was in contact met notaris Nanne Ottema in Leeuwarden, die later zijn collectie zou overnemen voor zijn Museum voor Indonesische en Chinese Kunst, in Leeuwarden, later het Keramiekmuseum het Prinsessehof.³⁰ Van der Meulen schrijft vanuit Salatiga op Midden-Java: 'Hier was ik enkele dagen geleden naar een badplaats en hoorde daar van een pas gevonden beeldje. Ik naar die dessa en ja, daar had iemand in de sawah bij het spitten een gouden plaatje gevonden met ingedreven een vierarmig vrouwenbeeldje, twee handen voor de oogen, twee voor het schaamdeel: wie? Wel interessant, maar ik heb het tot nu toe niet kunnen kopen.'³¹ Dat kan alleen maar op onze godin Ratih slaan.

afb. 10 (pag. 17)
Sieraad met drie wielen,
h. 14 cm., tweede helft
14^e eeuw, Tropen-
museum, inv.nr. 1278-7.
Foto Koninklijk Instituut
voor de Tropen, Amster-
dam

Interessant en ook zeldzaam zijn acht elementen van een ketting in de vorm van tijgerklauwen in een druk versierde zetting aan twee buisjes boven elkaar (afb. 8). Van vier elementen buigen de punten naar rechts en van de vier andere naar links. Het is mogelijk dat de ketting oorspronkelijke bestond uit tien, namelijk twee maal vijf elementen, zodat de klauwen van beide voorpoten van een tijger compleet aanwezig waren. Klauwen aan een tijger ontnemen kan alleen wanneer hij gedood is. Het aantal van tien klauwen impliceert dus het doden van een mensenetende tijger. Bij het tegenwoordige volk van de Naga's in Assam mogen kettingen van tien tijgerklauwen dan ook uitsluitend gedragen worden door mannen die deze heldendaad verricht hebben. Zij dragen bij bijzondere gelegenheden de ketting om de kin vastgemaakt aan de oren.³² Of een dergelijk gebruik ook in het oude Java bestond, is onbekend. Het is ook mogelijk dat er oorspronkelijk veel meer elementen waren, net als bij andere kettingen uit het oude Java bestaande uit elementen ontleend aan de natuur, zoals een schelphoortje, ontluikend varenblad. Het meest komen voor omgekeerde palmetvormige elementen met omgebogen punt die naar boven in grootte afnemen. Het Museum Volkenkunde bezit ook daarvan enkele voorbeelden die in de nieuwe opstelling te zien zijn. De buisjes waren natuurlijk bedoeld om een koord door te rijgen en de ketting daarmee om te hangen.³³

De kom op voet (afb. 9) is afkomstig uit de Midden-Javaanse periode, en bestaat uit drie delen: de kom zelf, een voet en een voetring. De onderkant van de kom loopt naar de voet vrij taps toe. De wand is onversierd, maar bij zorgvuldige beschouwing blijkt het oppervlak bedekt te zijn met sporen van hamerslagen. De voetring is geciseleerd met een rij kleine, ovale uitstulpingen, die veel kleiner zijn dan die van voetringen van andere 9^e en 10^e-eeuwse gouden en zilveren kommen en schalen die eveneens op Midden-Java zijn aangetroffen. Zo is er een vergelijkbare gouden kom die deel uitmaakt van de Wonoboyo-schat in het Nationaal Museum in Jakarta (inv.nr. MNI 8939). Hiervan is de voet versierd met vlak naast elkaar geciseleerde balletjes, waardoor het idee van een parelrand ontstaat.³⁴ Voetringen zijn ook los aangetroffen. Behalve deze ronde vorm zijn er ook kommen gevonden die drie- of vierlobbig zijn. Die vorm is waarschijnlijk overgenomen van Chinese kommen van keramiek die werden gemaakt tijdens de Tang- (618-907) en de Song-dynastie (960-1279).³⁵

Tropenmuseum in Amsterdam

In het Tropenmuseum is het grootste gedeelte van de eerste verdieping gewijd aan Zuidoost-Azië, waarvan weer het grootste gedeelte aan Indonesië. Deze vaste opstelling heeft naar de roman van Louis Couperus de naam 'Oost-waarts' gekregen. Het heeft een historische achtergrond, maar toch kan iemand zijn bezoek overal beginnen. Het gaat over de eerste contacten van Europeanen met 'de Oost', de handel in winstgevende grondstoffen en nuttige producten, de 19^e- en 20^e-eeuwse expeditie naar de binnenlanden, het hindoeïsme op Bali, het boeddhisme in Thailand, de wijd verspreide voorouderverering, en het uitbeelden van vergoddelijkte voorouders in hurkende houding die de Archipel eigen is, in tegenstelling tot de met gevouwen benen zittende boeddhistische en hindoeïstische godheden die geïntroduceerd werden uit het Indisch subcontinent. Ook eigen aan de Archipel is de symboliek van de kosmische tegenstelling van de hemelse vogel en de

Afb. 11

Frontale kop van een
dolle olifant, h. 7,4 cm.,
tweede helft 14^e eeuw,
Tropenmuseum, inv.nr.
1771-21. Foto Koninklijk
Instituut voor de
Tropen, Amsterdam

onderwereld-draak met onder andere een paar gouden oorsieraden in de vorm van een draak van de Bugis. Van verschillende volkeren worden kleding en andere facetten van het dagelijks leven getoond. Daarbij horen natuurlijk ook sieraden die werden gedragen bij bruiloften en andere feestelijke gelegenheden. In verschillende vitrines zijn die bijeen gebracht. Ook worden verschillende facetten getoond van hoe Europeanen daar in de Tropen leefden.³⁶ Bovendien is er een sectie gewijd aan het hindoe-boeddhistische Indonesië met bronzen en stenen godenbeelden en bronzen ceremoniële gebruiksvoorwerpen. Daartussen staat een vitrine die aan alle vier zijden bekeken kan worden, gevuld met een dertigtal gouden voorwerpen uit de hindoe-boeddhistische periode. Verschillende hiervan zijn al vaak gepubliceerd en dit om goede reden. Ze zijn prachtig! Deze topstukken zijn afkomstig van twee belangrijke collecties waarover het Tropenmuseum onder andere beschikt, die van Georg Tillmann (1852-1941) een tot Nederlander genaturaliseerde Duitse bankier en groot verzamelaar. Hij wist zijn bijzondere collectie grotendeels in Nederland te verwerven. Zijn plan om naar Nederlands-Indië te reizen werd verstoord door het uitbreken van de oorlog. Hij wist naar Amerika te komen, waar hij al spoedig ernstig ziek bleek te zijn en overleed. Zijn collecties van Indonesische textilia, wapens, wayangpoppen, sieraden et cetera, had hij als bruikleen in het Tropenmuseum achtergelaten. In 1994 schonk zijn zoon in de geest van zijn vader de gehele collectie aan het museum.³⁷ De andere collectie is van A.W. Gall, een in Surabaya gevestigde Oostenrijks zakenman en enthousiast oudheidkundige. Hij verzamelde in overleg met de Nederlands-Indische Oudheidkundige Dienst. Hij stierf in een Japans interneringskamp. Zijn weduwe gaf de collectie in 1947 in bruikleen aan het Tropenmuseum. Terwijl de collectie daar bleef, kocht de Universiteit van Amsterdam in 1964 met steun van de Vereniging Rembrandt hem aan. In 1992 is de collectie aan het Tropenmuseum geschonken en is dat museum de definitieve verblijfplaats.³⁸

Een van de Tropenmuseum-topstukken is het sieraad met drie wielen (afb. 10).³⁹ Het bestaat uit een combinatie van typische Majapahit-motieven. De omtrek wordt gevormd door een 'lint' waaromheen een draad is gedraaid. Het lint is als het ware horizontaal opgehangen en in de twee bovenste hoeken vastgeprikt door twee demonische vogelkoppen. De twee uiteinden hangen naar beneden. Aan de onderkant van elk uiteinde bevindt zich een gestileerde *makara*, de bekken naar buiten gericht. Midden boven op het lint is een *kala* aangebracht uit wiens bek met een rij tanden een breder lint naar beneden hangt. Daaraan hangt het onderste wiel. De twee bovenste wielen passen naast elkaar precies tussen het buitenste en het middelste lint. De velgen van de wielen, evenals de afhangende uiteinden van het lint, zijn niet recht, maar vertonen de typische Majapahit-lussen. Aan de achterkant van het sieraad zit een afgebroken gouddraad. De betekenis van de combinatie van motieven en de functie van dit sieraad ontgaat ons jammer genoeg, ook in samenhang met de pendant in Jakarta waarin een godheid een viervoeter berijdt binnen een ronde stralenkrans boven een paar kwaadaardige slangen met hoog opgeheven staarten.⁴⁰ Maar ook zonder die kennis kan er volop van dit sieraad genoten worden.

Een ander gouden topstuk in het Tropenmuseum is een plaatje waaruit een olifantenkop is gedreven (afb. 11).⁴¹ De kop is juist niet realistisch weergegeven, maar geïdealiseerd om grote kracht en agressie te visualiseren.

Ten eerste is de kop frontaal voorgesteld, dus als het ware 'recht voor zijn raap', direct en aanvallend. Deze houding is onbeleefd, grof en demonisch. Ten tweede is het de kop van een olifant in bronst, een toestand van reusachtige woede waarin hij door geen mens onder controle kan worden gehouden. Dit is af te leiden uit zijn uitstaande oren en zijn omhoog geheven slurf waarmee hij trompettert. Ten derde is de kop voorzien van agressieve extra's: van woede uitpuilende ogen, borstelige wenkbrauwen en stevige slagstanden. Overvloedige haargroei en haarkrullen zijn grof en demonisch. Ten vierde zijn om de kop heen verschillende plantaardige versieringen aangebracht en onderaan meanders. Die wijzen op bergen waar de goden en asceten wonen, en op bovennatuurlijke, hemelse sferen. Tenslotte gaat het hier om slechts een kop van een reusachtig sterk dier. De kop staat voor het geheel (*pars pro toto*). Vooral in de Majapahit-periode worden overal motieven op aangebracht die kwade machten moeten afschrikken. Daartoe is een breed assortiment van angstaanjagende motieven ontwikkeld. Ze werden ontleend aan goden, demonen en sterke dieren, zoals een olifant, tijger, ram, gifslang, steekvlieg of ander agressief insect. Van die krachtige wezens wordt dan het meest karakteristiek element gebruikt, de kop, of een ander onderdeel, zoals slagstand, hoorn of klauw (afb. 8).⁴² Dit kleine gouden voorwerp is dus een samenballing van bovennatuurlijke, agressieve krachten.

Hier eindigt onze excursie langs tentoongestelde gouden voorwerpen uit de Indonesische hindoe-boeddhistische periode in Nederlandse musea. Moge dit een aanmoediging zijn om de gouden kunstwerken, klein als ze zijn, in het echt te gaan bekijken.

Pauline Lunsingh Scheurleer was 33 jaar conservator voor de kunst van Zuid- en Zuidoost-Azië in het Rijksmuseum, Amsterdam, waarvan een groot deel in de functie van Hoofd afdeling Aziatische Kunst. Nu vervolgt zij haar onderzoek naar beeldhouw- en toegepaste kunst van de Indonesische hindoe-boeddhistische periode tijdens haar pensionering. Voorkeursgebieden zijn gouden voorwerpen, en de geschiedenis van het verzamelen van Aziatische kunst door Nederlanders en andere Europeanen.

Johanna Leijfeldt heeft Indonesische Talen en Culturen gestudeerd aan de Universiteit Leiden. Haar interesse gaat uit naar sieraden uit Indonesië. Momenteel is zij werkzaam bij Museum Volkenkunde, Leiden, bij de afdeling Onderzoek als projectmedewerker Insulair Zuidoost-Azië.

Te zien

- Gemeentemuseum Den Haag: 'Goud uit Java' – 21 april tot en met 4 november 2012
- Wereldmuseum Rotterdam: 'Magie van de Vrouw' – 5 april tot 9 september 2012
- Museum Volkenkunde Leiden, de Indonesië-zaal. Vanaf eind juni 2012. Deze opstelling blijft de komende jaren staan.
- Tropenmuseum Amsterdam, vitrine op de afdeling Zuidoost-Azië.

Literatuur

A.J. Bernet Kempers, *Ancient Indonesian Art*, Van der Peet, Amsterdam, 1959.

F.D.K. Bosch, *The Golden Germ*, Mouton, Den Haag, 1960.

- Koos van Brakel, David van Duuren en Itie van Hout, *A Passion for Indonesian Art: The Georg Tillmann (1882-1941) Collection at the Tropenmuseum Amsterdam*, Royal Tropical Institute, Amsterdam, 1996.
- J. L.A. Brandes, *Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago, in de residentie Pasoeroean*, Nijhoff, Den Haag; Albrecht, Batavia, 1904.
- Francine Brinkgreve, Pauline Lunsingh Scheurleer en David Stuart-Fox (eds.), *Kemegahan Emas di Museum Nasional di Indonesia / Golden Splendour in the National Museum of Indonesia*, Museum Nasional Indonesia, Jakarta, 2010.
- Nandana Chutiwongs, 'Some ancient Indonesian gold and silver images and other objects in the National Museum of Ethnology, Leiden', in: Marijke J. Klokke en Thomas de Bruijn (eds.), *Southeast Asian Archaeology 1996*, Centre for South-East Asian Studies, Hull, 1998, pp. 215-30.
- Helen Creese, *Women of the Kakawin World: Marriage and Sexuality in the Indic Courts of Java and Bali*, M.E. Sharpe, Armonk, NY & Londen, 2004.
- Janneke van Dijk en Susan Legêne, *The Netherlands East Indies at the Tropenmuseum*, KIT Publishers, Amsterdam, 2010.
- Jan Fontein, with essays by R. Soekmono and Edi Sedyawati, *The Sculpture of Indonesia*, National Gallery of Art, Washington; Abrams, New York, 1990.
- Th.P. Galestin, 'Een Hindoe-Javaansche gouden sieraad', *Cultureel Indië* 1 (1939), pp. 73-9.
- Jill Hendriks, *Pasja van het glas: Reizend verzamelaar Anne Tjibbes van der Meulen*, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 2009.
- Indonesian Gold: Treasures from the National Museum, Jakarta*, Queensland Art Gallery, Brisbane, 1999. [tent.cat]
- Pieter ter Keurs, 'Collectieprofiel Insulair Zuidoost-Azië', in: *De mens in beeld: Verzamelde collectieprofielen*, Museum Volkenkunde, Leiden, 2008, pp. 7-18. [als digitale publicatie]
- M.J. Klokke, 'Deified couples and Meditation: On the Iconography of the So-called Portrait Statues in Ancient Javanese Art', in: P.-Y. Manguin (ed.), *Southeast Asian Archaeology 1994: Proceedings of the 5th International Conference of the European Association of Southeast Asian Archaeologists, Paris 24-28 October 1994*, Centre for South-East Asian Studies, Hull, 1998, pp. 172-9.
- M.J. Klokke, 'The iconography of the so-called portrait statues in late East Javanese art', in: M.J. Klokke en P. Lunsingh Scheurleer (eds.), *Ancient Indonesian Sculpture*, KITLV Press, Leiden, 1994, pp. 178-201. [Verhandelingen 165]
- M.J. Klokke, 'Zes Oostjavaanse paren', *Aziatische Kunst* 23/4 (1993), pp. 2-9.
- Kunst van de Indische Archipel*, Gemeentemuseum van 's-Gravenhage, Den Haag, 1947.
- J.E. van Lohuizen-de Leeuw, *Indo-Javanese Metalwork*, Linden-Museum Stuttgart, Staatliches Museum für Völkerkunde, Stuttgart, 1984.
- Pauline Lunsingh Scheurleer, *Goud uit Java*, Wbooks, Zwolle, 2012.
- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'Koleksi emas arkeologi: khanasah Jawa dari bumi Jawa' / 'The archaeological gold collection: Javanese treasures from Javanese soil', in: Francine Brinkgreve, Pauline Lunsingh Scheurleer en David Stuart-Fox (eds.), *Kemegahan Emas di Museum Nasional di Indonesia / Golden Splendour in the National Museum of Indonesia*, Museum Nasional Indonesia, Jakarta, 2010, pp. 12-22, 24-33.
- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'The Well-known Javanese Statue in the Tropenmuseum, Amsterdam and its Place in Javanese Sculpture', *Artibus Asiae* 68/2 (2008), pp. 287-332.
- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'Collecting Javanese Antiquities: The appropriation of a newly discovered Hindu-Buddhist civilization', in: Pieter ter Keurs (ed.), *Colonial Collections Revisited*, Research School CNWS, Leiden, 2007, pp. 71-114. [Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde 36; CNWS publications vol. 152]
- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'Oudheidkundige Vondsten op Java', *Aziatische Kunst* 35/4 (2005a), pp. 4-13.

- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'The Finds from Muteran and Wonoboyo', in: Endang Sri Hardiati en Pieter ter Keurs (eds.), *Indonesia: The discovery of the Past*, KIT Publishers, Amsterdam, 2005b, pp. 68-73.
- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'An Introduction into Majapahit Ornamentation', *Arts of Asia* November-December (2000a), pp. 85-96.
- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'Skulls, Fangs and Serpents: A New Development in East Javanese Iconography', in: Wibke Lobo and Stephanie Reimann (eds.), *Proceedings of the Seventh International Conference of the European Association of Southeast Asian Archaeologists, Berlin 1998*, Centre for South-East Asian Studies, University of Hull and Ethnologisches Museum, Staatliches Museen zu Berlin, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Hull, 2000b, pp. 189-204.
- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'Slurven en Slagtanden: Gouden oorsieraden uit de Majapahit-periode', *Aziatische Kunst* 30/4 (2000c), pp. 20-33.
- Pauline Lunsingh Scheurleer, 'Meandering Clouds for earrings: The stylistic approach to dating', *Bulletin Royal Tropical Institute* 334, in: W.H. Kal (ed.), *Old Javanese Gold (4th -15th century): An Archaeometrical Approach*, 1994, pp. 18-29.
- Pauline Lunsingh Scheurleer en Marijke J. Klokke, *Ancient Indonesian Bronzes: A catalogue of the exhibition in The Rijksmuseum Amsterdam with a general introduction*. Brill, Leiden; The Rijksmuseum, Amsterdam, 1988. [tent. cat]
- John Miksic, *Old Javanese Gold: The Hunter Thompson Collection at the Yale University Art Gallery*, Yale University Press, New Haven, 2011. [Yale University Art Gallery series]
- Ingrid Ramm-Bonwitt, *Mudras – Geheimssprache der Yogis*, Bauer, Freiburg im Breisgau, 1987.
- Oppl Untracht, *Traditional Jewelry of India*, Abrams, New York, 1997.
- Anne Vanderstraete, *Magie van de Vrouw*, Wereldmuseum, Rotterdam, 2012.
- A. de Vries Robbé, 'Gouden knop uit Java', in: *Sieraden van Minerva, een keuze uit de Verzamelingen van de Universiteit van Amsterdam*, Historische Commissie der Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 1982, pp. 34-5.

Noten

1. Lunsingh Scheurleer 2012.
2. Vanderstraete 2012.
3. Voor bredere keuzes aan gouden voorwerpen, zie Lunsingh Scheurleer 2000, 2010 en 2012, en Miksic 2011.
4. Lunsingh Scheurleer 2005a, 2005b, 2007 en 2010.
5. Lunsingh Scheurleer 2012 (no. 26).
6. Inv. 1998.544.128a en b, h. 0,1 cm. The Samuel Eilenberg-Jonathan Rosen Collection of Indonesian Gold, Bequest of Samuel Eilenberg and Gift of Jonathan Rosen, 1998.
7. Lunsingh Scheurleer 2005b: 63, onderste boven gereproduceerd, deze sieraden bestaan uit een bloem met daarachter een groot hoog opstaand blad. De sultans van Yokyakarta dragen in de 19^e eeuw latere versies van dit type sieraad, in dezelfde publicatie, zie p. 101.
8. Lunsingh Scheurleer 2012: 44 (ill. 29).
9. Brandes 1904 (pls. 1-19B), Bernet Kempers 1959 (pl. 257) en Lunsingh Scheurleer 2012: 93 (ill. 38).
10. Voor deze datering, zie Lunsingh Scheurleer 2008.
11. Lunsingh Scheurleer 1994.
12. Bernet Kempers 1959 (pl. 110), Fontein 1990 (no. 46).
13. Fontein 1990 (no. 92).
14. *Kunst van de Indische Archipel* 1947 (no. 99).
15. Vriendelijke mededeling van Jaap Polak, Amsterdam, Lunsingh Scheurleer 2012: 22 (ill. 41).
16. *Kunst van de Indische Archipel* 1947 (no. 99).
17. Van Lohuizen-de Leeuw 1984 (no. 162).

18. Lunsingh Scheurleer 2000 c en 2012 (nos. 11, 16-25).
19. Ter Keurs 2008: 7.
20. Lunsingh Scheurleer 2008: 287-332.
21. Lunsingh Scheurleer 2005a: 52.
22. Chutiwongs 1998: 218-9.
23. Een uitzondering vormt een verhalend reliëf uit de *Arjunawihara* op candi Jago uit de tweede helft van de 14^e eeuw, waar het paar ligt uit te rusten bij een meertje als Arjuna langs komt op weg naar de berg Indrakila waar hij ascese gaat bedrijven, zie Brandes 1904 (OD-foto 171). Beide zijn voorgesteld zoals een prinselijk, koninklijk en goddelijk paar met kronen en andere sieraden.
24. Creese 2004: 159-68.
25. Klokke 1993, 1994 en 1998.
26. Vergelijk het grote stenen beeld in het Tropenmuseum, Lunsingh Scheurleer 2008 (fig. 1).
27. Een yogaoefening waarbij de vingers van beide handen op het gezicht, naast de neus, worden uitgespreid, een gebaar dat sterk op het hier behandelde gebaar lijkt, wordt *yonimudra* of *shanmuktimudra* genoemd, zie Ramm-Bonwitt 1987: 219-20.
28. Lunsingh Scheurleer en Klokke 1988.
29. Bijv. *Indonesian Gold* 1999 (nos. 5-7); Fontein 1990 (no. 54).
30. Hendriks 2009.
31. Uit een brief van 15 december 1916 vanuit Salatiga aan N. Ottema in Leeuwarden, bewaard in het Prinsessehof.
32. Untracht 1997: 55.
33. Voor meer over dit type kettingen, zie Lunsingh Scheurleer 2012: 45 (ill. 28), 58-61.
34. Brinkgreve et al. 2010: 63.
35. Brinkgreve et al. 2010: 68.
36. Van Dijk en Legêne 2010.
37. Van Brakel et al. 1996: 10-5.
38. De Vries Robbé 1982; *Oudheidkundig Verslag 1936*, de Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië, p. 9
39. Galestin 1939, Bosch 1960 (pl. 49a), Fontein 1990 (no. 116, ondersteboven afgebeeld), Lunsingh Scheurleer 2000a (no. 1).
40. Fontein 1990 (no. 115), Brinkgreve et al. 2010 (no. 49).
41. Lunsingh Scheurleer 2000c.
42. Lunsingh Scheurleer 2000a, b en c.